

BÓDIS ZOLTÁN

A család titka

A titok a filozófiai hagyományban

A filozófiai hagyomány a titokról nem szívesen beszél. Az európai kultúrát ugyan behálózza a hermetikus filozófia, amely titkos tudás ígérését hordozza, mégsem vált a titok jelensége a filozófiai gondolkodás központi elemévé. Platón már Akadémiájában jól elkülönítette a profán, mindenki számára nyitott tudást, az exoterikus irányvonalat, a belső kör, a kiválasztott tanítványok ezoterikus képzésével szemben, mégsem jelenik meg dialógusaiban a titok problémaként. Majd csak a középkor alkímista világa éleszti fel azt a titkos tanításokat rejtő szemléletet, amely a Hermes Trismegistos szövegein alapuló „hermetikus filozófia” alakjában ölt testet. A hermetizmus periférikus, nehezen ellenőrizhető jelenségeként azonban inkább az archaikus világ zavarba ejtő emlékeként jelent meg, semmint a filozófia egy lehetséges ágaként. Számos képviselője akadt ugyan a hermetikus gondolatnak, a titkos tudás művelői azonban nem reflektáltak magára a titok jelenségére. Később a felvilágosodás épp a „homályos hermetikus gondolkodásmóddal” szemben hirdette meg az ész világosságának uralmát, amelynek hatása egészen a 20. századi teológiai, természettudományos demitologizáló tendenciáig terjed. (Igaz, ezzel szemben egy ellentétes irány is megfigyelhető, ugyanis a szabadkőműves mozgalom titkos szervezetei, szertartásai máig ható izgalomban tartják a titokzatosságra vágyókat.) A változást a 20. századi filozófia hozza meg, amikor – ha nem is a filozófiai gondolkodás centrumában – egyfajta meghatározó marginalitásként jelent meg a titok megértésének igénye. Heidegger aletheia-fogalma az igazságot olyan el-nem-rejtett jelenségeként értelmezi, amelynek kiegészítő párja a Verborgenheit, az el-rejtettség, amely implicite magában hordozza azt, hogy a világ már eleve titokként, el-rejtettségében tapasztalható meg: „A λόγος „igazléte” mint ἀλήθειν azt jelenti: a létezőt, amelyről szó van, a λέγειν-ben mint ἀποφαινεσθαι-ban rejtettségéből kiemelni, és mint nem-rejtettet (ἀλήθεος) láttatni, felfedni.”¹ Ráadásul abban a pillanatban, amikor a titok feltárul, megragadhatatlanná is válik, mert nem titok többé. A titok megsemmisíti önmagát, ha többé nem titkos.

Kétféle módon értelmezhető Heidegger nyomán a titok jelensége: vagy úgy, mintha a titok valami helyén állna, ami már nincs jelen, vagy úgy, hogy valami helyén áll, ami még nincs jelen.² Ez a kettősség, a jelenlét helyett álló jel, a jelenség helyén álló hiány az, ami a titokban magát a nyelvet engedi látni. A nyelv önmaga jelenlétét adja kölcsön múlt- vagy jövőbeli dolgok számára, elveszítve így saját jelenvalóságát. Akkor válik csak jelenlétében megtapasztalhatóvá, ha valamiféle zavar támad ebben a folyamatban, amikor önmaga válik fontossá: a szójátékban, az összecsengésben, s azokban a nyelvi jelenségekben, amelyek kibillentik puszt-

¹ Martin Heidegger: *Lét és idő*, (ford. Vajda M. et al.) Budapest, Gondolat, 1989. 129.

² Király V., István: *Határ – Hallgatás – Titok*, Kolozsvár, Komp-Press-Korunk Baráti Társaság, 1996. 236.

ta közvetítő szerepéből. Megmutatkozva elfed, és feltárulva eltűnik – egyszerre, egy időben. Ez az, ami a titok jelenségével is összekapcsolja, mert ameddig a titok titokként áll előttünk, nem tapasztalható meg, őrzi a múlt, vagy a jövő valamely jelenségét, ám ha zavar támad működésében, ha a titokra fény derül, s jelenlétűvé válik, akkor nem képes többé betölteni funkcióját.

A titok ugyanakkor a megértés paradoxonával is szembesít bennünket. Erre mutat rá Peter Szondi, amikor a hermetikus költemények titokzatosságának megértését sajátos hermeneutikai feladatként mutatja be: „mindig újra bekattanó lakat, amit az értelmezés nem akarhat felfeszíteni.”³

Ez a mozzanat pedig újra a nyelv felé irányítja a figyelmünket, hisz a titok jelenségében újra egyfajta sűrített és sarkított nyelvértelmezéssel állunk szemben. Mert az a megértési folyamat, amely abba az illúzióba ringatja magát, hogy eljuthat az értelmezési folyamat végére, s megragadhat egy rögzített jelentést, csak eszközként, hordozóként tekint a nyelvre, annak számára a titok csak egy üres doboz, amibe bármi beletölthető. Azonban épp az ellenkezője válik itt hangsúlyossá: nem lehet az értelmezés folyamatát véglegesen lezárni, mindig újabb jelentések bukkannak fel, és éppen a nyelv az, ami mindennek generálja. Ahogy a titok felé fordul az értelmező vágy, a kíváncsiság, valójában el is fordul tőle, hogy titokként őrizhesse tovább.

A titok tehát egyszerre jel, hiány és tautológia, olyan különleges nyelvi jelenség, amely első pillantásra szétfeszíti azokat a kereteket, amely szerint a nyelvet olyan eszközként értelmezhetjük, amelynek segítségével történeteket mondunk el, azért, hogy térben és időben kiterjesszük a számunkra megragadható világot, s kialakítsuk identitásunkat. A titok épp ellenkezőleg: megnehezíti, megakasztja, vagy éppen lehetetlenné is teszi a történetek elmondását, paradox módon mégis képes arra, hogy a hallgatás erejéből hozza létre a titok tudóinak önanazonosságát. „A titok tudása sohasem azáltal valósul meg, hogy a titkot leleplezzük, vagy feltárjuk, hanem csakis egyedül úgy, hogy a titkot titokként őrizzük.”⁴

Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a titokként őrzött titok csak akkor marad sértetlen, ha kimondását valamilyen külső, vagy belső tiltás, tilalom akadályozza meg. Ha a biblikus szövegek felől tekintünk e problémára, felidézhetjük, hogy az ószövetségi hagyomány az egész emberiség történetiségét, az idő és tér szorítását nem ismerő paradicsomi állapottal szemben álló történetét épp ebből, a titok és a titok megtörésének kapcsolatából véli megmagyarázhatónak. Amikor ugyanis a tudás fáját az isteni tilalom az elérhetetlen titok fájává is avatta egyben, attól a pillanattól fogva mindig ott volt a lehetősége, sőt a kísértése annak, hogy az első emberpár a titok nyomába szegődjön. Amint valami titkossá válik, vagy titokként jelenik meg a szemlélő tekintet előtt, az ember látni, tudni akarja, mi az, amit a titok elrejt. Kíváncsivá válik, megkívánja azt, a másikat, az idegent, ami a titok által meghúzott határvonal mögött van. A kíváncsiság, a vágy megjelenése pedig épp a létezés mozdulatlanságából billent ki, elszakítva a középponttól, s egy olyan utat nyit meg, amely a bibliai történetben még a paradicsomkertben túlba, az elhagyott, kietlen, idegen világba is elvezet majd. A titok megnyitása végül a sátáni ígéret révén – „azon a napon, amelyen arról esztek, megnyílik a

³ Peter Szondi: *A filológusi megismerésről in A hermeneutika elmélete I.* (Szerk.: Fabinyi Tibor) Szeged, 1992. 520.

⁴ Martin Heidegger: *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*, Frankfurt/Main, Vittorio Klosterman, 1944/1996. 24.

szemetek, és olyanok lesztek, mint az Isten” (Gen 3,5) – valósul meg, hisz az ígéret felvillant valamit abból, ami a titok lényege. Amikor a titok kiderül, mégis bűnné válik, mert a titok megszűnése a titkot létrehozó tilalom megszegése is egyben. A bűn azonban új titkok születését is jelenti, hisz az első emberpár elrejtőzik, maga is a titok részesévé, sőt részévé vált. A titok tehát valamely tilalom nyomán jön létre, amely eleve előhívja a kíváncsiságot, a megfajlás vágyát, amely a titok széttröszölése miatt keletkező bűnt eltakaró titokban nyeri el végső mintázatát.

A titok szóról

A magyar nyelv ezt jól hallhatóvá is teszi: a tit-/til- szógyökök az elrejtéssel, elfedéssel áll kapcsolatban⁵. (Jelentésében hasonló az angol szó alapját képező latin kifejezés is, ugyanis a latin *secretus* jelentése: "set apart, withdrawn, hidden," az OED – secret címszava szerint.)⁶ Elrejtetni, elfedni, valamit szándékosan eltakarni: ez az a mozdulat, amikor valaminek a létezéséről nem engedünk tudomást venni. A titok így egyfajta kettősséget hordoz: eltakarunk valamit, amit óvni, védeni szeretnénk, vagy elfedünk valamit, amit el akarunk zárni mások elől. A titok így egyszerre olyan erő, amely mindig a belső, a védett, az összetartozást biztosító létlehetőségeket jelenti, és ott van benne ezzel szemben a külső, a kiszolgáltatott, védtelen állapot fenyegető idegensége. A titok tehát egyszerre bensőségessé és idegenné is teszi azokat, akik részesednek belőle, hisz közösséget teremt azok között, akik azt tudják, s idegenné teszi magukat a világ számára; a titok kiderülése esetén pedig a világ is idegenként tekint majd a titok korábbi elrejtőire. Épp ezért vált a titok hallatlanul fontos társadalmi szervező erővé, közösségteremtő tényezővé. Az archaikus társadalmak titkos beavatási szertartásaitól, a misztériumok és misztikusok látszólag érthetetlen nyelvén át a modern tudományosság szakzsargonjának „titkosító” vonulatáig mindenhol ezt a jelenséget láthatjuk.

Ezért kapcsolódik össze a titok fogalma óhatatlanul a családdal is, hisz a család jelenti azt a kisebb, bensőséges egységet, amely a külvilághoz képest mást és másképp tud, valami többet, ami a külső számára nem ragadható meg pontosan, illetve ahová külső szem nem nyerek bepillantást. A német nyelvben a titok – Geheimnis – szóban jól hallhatóvá is válik a Heim, az otthon szó, amely nem más, mint a család helye, s így egyben a titok helye is. A család, ahogy azt a szó eredete – csaléd, a latin familia – is mutatja, hatalmi struktúra, ahol a család fejére hallgatnak az őt „szolgáló” családtagok, az ő szavától: utasításaitól, intéseitől, tanácsaitól, tiltásaitól, elvárásaitól függ közvetlen sorsuk. De a családfő volt az, aki az adott közösség tágabb hagyományának közvetítőjeként a biblikus szövegek értelmezésével, a család történetének titkait felfedő mesékkel, mitikus történetekkel teremtette meg saját mikroközösségének identitását. A családfő hierarchikus szerepe mutatkozik meg abban is, hogy ő az, aki tudja a család titokzatos, mert csak a családra tartozó, mások elől elrejtett történetét, melyet a legendáriumban őriznek, ő adja a család nevét. A család neve pedig sajátos szerepet tölt be, mivel a név továbbadásával lehetővé teszi a személyes életen túli, a halálon is átnyúló fennmaradását a személy nyelvi identitásának. A név így a nyelvhez is kapcsolja a családot. Ahogy

⁵ Benkő Loránd (Ed): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976. 153.

⁶ vö. Online Etymology Dictionary
http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=secret&searchmode=none
 (2013. 03. 07.)

a titok a nyelv történetmondó tendenciáit töri szét, úgy a név a nyelvben rejlő azonosságot juttatja szóhoz.⁷ Míg ugyanis egy-egy történet úgy teremti meg az identitást, hogy önmagán túlra mutatva szól arról, aki a történet hőse, vagy aki a történetben valamilyen módon önmagává válik, azaz a történet, a nyelv csak eszköze az identitás megteremtésének, addig a név maga az identitás. A titok és a család olyan nyelvi jelenségként is értelmezhető tehát, amely nem egyszerűen a nyelv egy elemeként, jól használható részeként áll előttünk, olyan szóként, amely valamely megfelelően körül írható jelentést hordoz. A titokban és a családban a nyelv olyan önmagára is reflektáló tendenciákat enged látni, amelyben a nyelv sajátos, nehezen megragadható, zavarba ejtő, mégis hallatlanul fontos tendenciái válnak megtapasztalhatóvá: az elbeszélés helyett kimondás, a szó helyett a név.

Titok és család a mesében

Mesei szövegek vizsgálata során feltűnő, hogy sok esetben épp a titok és a család fogalma kerül egymással szoros kapcsolatba. A mesék visszatérő elme, hogy a mesei családok valamilyen oknál fogva nem teljesítik be szerepüket, hiányzó gyermekáldás, elveszett/kitagadott gyermekek, eltűnt férjek/feleségek bontják meg a család bensőségességét. A mesék szereplői természetesen nem a mesemondó mindentudásával élik meg az adott helyzetet, épp ezért nincs rálátásuk arra, hogy ez a bensőségesség csak időlegesen szűnik meg. E megszűnés és válság oka pedig valamilyen múltba vesző, múltban létező és hatását ott kifejtő titok, amit többnyire csak a mesemondó pozíciója enged látni a mesehallgató/olvasó számára, a szereplők számára fokozatosan, az igazság mesebeli feltárulásának pillanatáig valóban titok marad. Cifra Jánosnak, a 20. századi magyar nyelvű cigány mesemondás egyik kiemelkedő alakjának meséje, *Az aranyhajú gyermekek* (AaTh 707)⁸ a titok és a család motívumának szoros összekapcsolása révén kiválóan alkalmas e problémakör bemutatására. Ha a család felől tekintünk erre a mesére, akkor egy család alapítása, széthullása, majd újra történő alapítása adja a mese menetét. Mindez szorosan összefonódik titkok megteremtődésével, kitudódásával, s a titok „történetté válása”, a nem-történetmondó nyelv megszűnésének pillanata mindig a családi kötelékek átalakulásához vezet. A mese hallgatása során több nyomon is végigjárhatjuk ezt az utat. Az egyik út a királyfi, a felesége és az ellenük ármánykodó gonosz bába hármásából következik. A másik a címadó aranyhajú ikrek útja. A harmadik az ikrek fiú párja és a szíve választottjának az útja. Mindháromban közös tehát a család és a titok sajátos összefonódása, amely a következőkben foglalható össze.

Az első úton az első lépés, a család megalapítása három leány titkos (egymás között zajló, hitük szerint csak közöttük maradó és értelmezhető) beszélgetésének a kihallgatásával (itt jelenik meg a kíváncsiság) indul, ekkor választja ki a királyfi azt a leányt, aki az aranyhajú ikreket ígéri neki. Ez az ígéret pedig olyan üzenet, amely egyfelől a jövő titkát érinti, másfelől olyan adományozás, amely révén maga a család megszületése válik lehetővé.

- Mit mondtál te az előbb?
- Én csak azt, hogy ... egy hassal szülnék két ... aranyhajú gyermeket...
- S honnan tudod azt, hogy ez lenne?
- Jegy alatt születtem.

⁷ Thomas Schestag: *Parerga: zur Literarischen Hermeneutik*, München, Boer Verlag, 1991. 116–159.

⁸ Nagy Olga (Ed): *Cifra János meséi*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 303–322.

A lány tehát nem egy egyszerű, mindennapos szereplő, mert olyan titokzatos tulajdonsággal rendelkezik – saját szavai szerint: „jegy alatt született” –, amely őt, úgy tűnik, magával a titokkal teszi azonossá. Ha az ő mesei sorsát vizsgáljuk, akkor épp a korábban vázolt mintázat sejlik fel a szemünk előtt: a titok történeté válik a lelepleződésben, de önmagát titokként őrizendő, mindig újra bezárul. Az ő mesei ellentétpárja a királyfi gonosz nevelője, aki – annak érdekében, hogy saját tikos tervét valóra váltsa, miszerint az ő lányát vegye el majd a királyfi – a „jegy alatt” született lány titkát folytonosan meg akarja törni: a titokból történetet akar faragni.

A királyfi, anélkül, hogy e tudásáról számot adna, megérzi, ahogy a mesemondó a gyorsan megkötött házasságot kommentálja: „...*hamarébb megesküszik vele, hogy a vénasszony ne tudjon belekötni az életjekbe.*” Később, amikor feleségét már elveszíti így szól: „*Belébonyolódott ez a vénasszony az életembe...*”. Majd feleségét halottnak tudva, azért veszi el végül a „gonosz bába” lányát, mert „*Hiába vennék el királynékat, ez a vénasszony úgylis belékötölődne az életembe.*”

Beleköt-belebonyolódik-belékötölődik: a háromszor is megismételt fordulat kiemeli, hogy a vénasszony a titok egyszerűsége és jelenléte helyett egy megkötő, bonyolult és nehezen felfejthető szövevényt hoz létre, egy olyan történetet, amely a királyfi tisztánlátását lehetetlenné teszi. A „gonosz bába” története (amely a szöveg egy másik vonulataként a csábítás, a szépség fenoménjét érinti: a mást-mondás, a többet-mondás, a hazugság nyelvi sajátosságai-val összekapcsolódva) olyan szöveget, amelyből majd – látni fogjuk – csak a titok-szerű viselkedés szabadítja meg a királyfit.

A titok mint feltárulás

Visszatérve a „jegy alatt született lányhoz”, mint a titok egyik közvetlen mesei alakjához, látható, hogy a bába több alkalommal is ellene tör. Hármójuk mesei játéka adja a titok feltárulása és megőrzése közötti feszültség és feloldódás sajátos alakzatát:

1. Először akkor lép fel ellene a bába, amikor ki akarja nyomozni, hogyan került a lány a királyi udvarba: „Felül egyszer a kocsiba, elmennek abba a faluba, ahol ez a három leány élt. Mikor a falu egyik végére érnek, két szomszédasszony beszélget egymással. De az egyik süket volt. Egy sükettel nagyon kell beszélni.” Így hallgatja ki a titkot, s tudja meg a lány eredetét. Érdeemes felfigyelni a párhuzamos szerkesztésre: a királyfi kocsin utazva, véletlenül hallgatja ki a lányokat, s választja a „jegy alatti lányt”, majd titokban megházasodik vele, azaz tiszteletben tartja, megérti a titok lényegét, s tovább őrzi, míg a bába, szintén kocsin utazva, véletlenül kihallgatja a lány titkát, de „visszafordul”, s most már ő is a titok tudójává vált.
2. A következő lépésben, amikor a lány férje távollétében a gyermekeket megszülni készül, a gonosz bába látszólag segíteni próbál, amikor elárulja a „királyi gyermekek világra jötének a titkát”: a kéménylyukon keresztül kell megszületniük, hogy „szentelt vitézzé váljanak.” Azonban mégsem titkot mond, hanem becsapja a lányt, s egy hamis történettel elszakítja gyermekeitől, azokat egy ládába zárva vízre teszi, majd a lánynak azt meséli be, hogy „kutyakölyköket szült”. A születés titkát tehát hamis történetek sorával írja szét a bába. A lány itt még nem is sejtí, hogy a bába titka nem az igazság feltárulásának a lehetőségét hozza el, azaz a titok önmagában egyszerre rejti az igaz vagy hamis beszéd lehetőségét, így a titok egyidejűleg a jóság és gonoszság lakhelyeként nyilvánul meg.

3. A lány elfogadja, hogy kutyakölyköket szült. („*Nem baj, ha így van, jó hogy az Isten megadta.*”) Vagyis egy rövid mondattal lezárja az adott szituációt, mintegy titkosítja, nem akarja kibeszélni, elbeszélni, hogy mit érez: csalódottságot és a saját hitében való megrendültséget. A bába ellenben elmegy a „minisztériumba”, jelenti az esetet, s egy levél született a feljelentése nyomán, amelyben a királyt hamis történettel tudósítják az eseményekről, s ráadásul a gonosz bába a királyi titkos válaszevélbe is beleír: a királyfi ugyanis nem akar semmit tenni – őrzí a titkot, nem akarja mások előtt felfedni csalódottságát, leleplezni a család titkát, a születés tragédiáját és felesége sorsáról, illetve a jövőt érintő titkos terveiről sem árul el semmit levelében.
4. A bába hamis levél-szövege nyomán a király távollétében végül mégis halálra ítélik a lányt, egy „ganédomb” alá temetik titokban. Ott azonban a lányt a kutyakölykök etetik – szintén titokban –, a lucskos szalma alatt pedig levegőhöz és pár csepp vízhez képes jutni, ami biztosítja túlélését, de úgy, hogy senki nem tudja, hogy még mindig él – titokban. Vagyis megmarad az alakjához fűződő titok-jelleg, az elrejtettség állapota.
5. Amikor férje hazaért, a miniszterek a trágya-sírhoz akarják vezetni, hogy szembesüljön a felesége pusztulásával, a királyfi azonban ettől elzárkózik: „*Nem bolygatom a feleségemet.*” Maradjon a titok *titok*. Nem kíváncsi arra, mi történt a gyermekekkel és a feleségével, nem akarja feltárni a sorsukat, végzetes felejtés tör rá, ki akarja törölni életéből a titok lehetőségét is. Az elhallgatás nem a titok némasága, hanem a felejtés kiüresedése.
6. A mese zárlatában egy részletesen elmondott, aprólékosan bemutatott jelenetben végül a király kerestetni kezdi feleségét: „*Itt van mindenki?... – Valaki a királyi családból hiányzik.*” Ezután a tárgydombon keresni kezdik a lányt, s végül húsz év után rábukkannak. Azonban, most, amikor a titok a királyfi előtt is feltárulhatna, s ő valamilyen történetmondásba kezdene, *nem jut szóhoz*, s feltárulásában is őrzí a titkot: „*Hát a király nem jut szóhoz, csak hull a könnye. Hiszen elgondolja, hogy mi lett az ő családjával.*”
7. A történet zárásaként érdekes fordulattal a hétköznapi történetmondás nyelve is háttérbe szorul, amikor a király felszólít mindenkit, hogy „*Szeretném, ha mindenki mondana most egy verset.*” A vers kántálása – amely révén a mesélő a *mise an abyme* technikája révén a mesében a szereplőkkel újra elmondhatja a mesét – az emlékezet megnyitását jelenti, az emlékezetben pedig – írja tanulmányában a magyar mesekutató hagyomány Honti János kezdeményezte vonulatát a fenomenológiai-hermeneutikai szemlélettel megújító Bálint Péter – a titok és azonosság együttese vezet az eredethez⁹: „[...] a mese a mesében olyasfajta tükör-struktúrát hoz létre, amiben a hős (múltba vesző) születése és élettörténete az elmondás pillanatában megjelenik, jelen idejűvé válik ... a mese-narratíva ugyanazon idő- és létsíkban játszódik, mint a tükörnek szánt mese-betét. S mivel ugyanazokat a szavakat is használja, a benne megfogalmazott tudás: az elrejtett, a múltban megtörtént esemény rekonstruálására irányul, az emlékezés vagy az emlékezet hiányos szövetének újrászövése révén narratív identitást képező tényezővé válik.”

A történetmondás tehát átalakul, s valami magasabb rendű „nyelven”, talán fogalmazhatunk úgy, hogy a titok nyelvén, az azonosság megteremtésének nyelvén maguk a bába által kített gyermekek mondják el történetüket: mintha valamilyen különleges fogással úgy tudnánk meg a titok lényegét, hogy mégsem veszítjük el a titok titok voltát. Itt arra is alkalom nyílik, hogy a teljes mesét újra elmondja a mesélő. Ez a tükör-struktúra, amely ezt a beágya-

⁹ Bálint Péter: *The Embedded Tale*, in: *My favourite Folktales* – Hajdúböszörmény, Didakt, 2010. 113.

zódó mesét immár nem csak történetként szólaltatja meg, arra utal, hogy a mese az a különleges műfaj, amely képes arra, hogy titokként – a nyelv azonosságteremtő lehetőségeként – jelenjen meg előttünk. Ez visszautal arra a nyelvtörténeti tényre, hogy magyar a *mese* szó eredendő jelentése – *rejtvény, kitalálás* – szorosan kapcsolódott a titokhoz. Tehát a mese a titok helye, ahol úgy jut szóhoz, hogy nem veszíti el lényegét.

A titok mint elrejtés

A következő út, amely a gyermekek sorsát követi, szintén a család és a titok összefonódását mutatja, azonban nem a feltárulás, hanem az elrejtés, a megőrződés felől.

1. A két gyermek csodálatos, ám épp emiatt mégis tragikussá váló születése jól szemlélteti a titok-fenomént. A születés pillanata, amikor is anyjuk 365 lépcsőfok magasából, egy kéménylyukon keresztül hozza világra őket, a titok születésének a metaforája is lehetne, mert akkor, amikor megjelenniük kellene – napvilágra kerülniük – egy hosszú kéményen csúsznak át, összekormozódnak, vagyis mintha az anyaméhben töltött titkos életidő nem érne véget, nem derül rájuk fény. Ráadásul a gonosz bába egy ládába zárja őket, s vízre teszi a ládikát. Azaz a királyfi és felesége nem gyermekeket hozott világra, hanem egy titok született meg általuk: a családjuk sokáig megfejthetetlennek tűnő titka. Ezzel a gyermekek el is veszítették identitásukat, pontosabban az titkossá vált, a mese további részében biztosan csak a bába fogja tudni az igazságot, sem anyjuk, sem apjuk, sem a környezetük nem tudja pontosan, kik is ők valójában. Ez a titok lesz az, ami minden további lépésüket meghatározza majd.
2. A folyó a ládájukat egy gyermektelen molnárhoz sodorja, aki kihalássza a gyermekeket, neveli őket, mint a saját gyermekeit. Látszólag helyreáll az identitás kérdése, s zárójelbe tétetik a születés titka, egész pontosan nem válik történetté, nem fejtődik fel: titok marad. Azonban amikor a családból kikerülnek a gyermekek, az iskolában az első adandó alkalommal a gyerektársak így csúfolják őket: „Menj el, te nem vagy a gazdag molnár leánya. A vízből fogott ki, mert az anyád kurva volt.” (Érdemes megjegyezni, hogy a gyerektársak csúfolódása nagy valószínűséggel mindenféle konkrétum tudása nélkül következett be. A korábbi hagyomány ugyanis az ikrek születését az anya csapodár jellemével köti össze.) Jól látható, ahogy korábban a bába, úgy most a csúfolkodók is egy hamis, igaztalan történettel próbálják felülrni a titkot. Amikor másodszorra is elhangzik a hamis (bár részigazságot azért tartalmazó) történet, akkor már megrendül a család összetartása: a mostoha anya két alkalommal is megveri a lányt, s ő is a hamis történet elmondásával nyitja meg a titkot. („Úgy megvert édesanyám! Azt mondta, bár sose dobott volna anyám a vízbe, az a kurva, hogy fogjanak ki.”)
3. Felkerekedik a két gyermek, ezzel mintegy újra arra az útra lépnek, amely a titok visszazárását jelentené: („Menjünk, amíg édesapára és édesanyára találunk!”), s itt különösen érdekes az általános megfogalmazás, mintha útjuk célja nem az igazi édes szülők meglelése lenne, hanem azokban találnak majd igazi szülőkre, akik nem faggatják titkukat. Így jutnak el a világ határán őrködő Világ Vámosához, akinek a neve a mi esetünkben újabb hangsúlyt nyer, mert a vámos az, aki a határokon a titkolnivalót kutatja, s épp a titkok leleplezőjeként, az elrejtett kincsek feltárójaként jelenik meg. Ezzel szemben az első találkozásuk alkalmával így szól: „Nem kérdem, kik vagytok, üljetek ide!” Azaz a gyermekek eljutottak ahhoz, aki *nem* akarja a titkot széttörni.

4. Szóba elegyednek, s kiderül: a Világ Vámosa tudja azt a titkot, amit csak a bába tudhatott: kinek is a gyermekei az aranyhajúak valójában: „Ti a Lentelen király gyermekei vagytok.” Ez a mondat, anélkül, hogy eltúloznánk jelentőségét, valójában a vizsgálatunk szempontjából nagyon fontos dolgokra hívja fel a figyelmet. Először is, a mesékben ritkán szerepel ilyen típusú megnevezés, jóval gyakoribb a név nélküli, általános említés. Azzal tehát, hogy a család fejének neve elhangzik, mintegy hangsúlyossá válik a család maga, s az a szerep, amely a nyelv révén, a névadás révén teremt meg valamiféle bensőségességet, valamilyen titkot, amely a családi névben sűrűsödik össze. Ugyanakkor ez a név – bár Cifra meséiben többször is szerepel – sajátos hangulatot nyer. Egyfelől nem hasonlít szokványos nevekre, másfelől formája miatt (LEN-te-LEN) olyan, mintha egy gyermekmondóka, egy szójáték lenne. Azaz nincs határozott jelentése, nem akar egy történetet elmondani, csak önmaga helyén áll – akár egy titok. Ez a játékoság pedig megidézi a *lenni* főnévi igenév gyökét *len-*, amely így a névben a létezésre utaló szót is hallani engedi. A név, a család neve tehát *lenni-telen*, *lét-telen*, *nem létező*. S valójában így a családhoz kapcsolódó szó nem pusztán közöl, hanem valóban megidéz, ugyanis a gyermekek családja épp nemlétében, elvesztettségében, szétesettségében határozza meg a családtagok sorsát.
5. A következő jelenetben már Vasbug, Világ Vámosa által a gyermekek mellé rendelt segítő pásztor, a királyi atya palotája elé varázsolja azt a „kulipintyót”, ahol majd az ikrek laknak. Ez a ház ugyancsak a titok megőrzésének jelképe lesz, mert amikor a bába rájön, hogy ki lakik a kis házban, folyton be akar hatolni, s el karja veszejteni a gyermekeket, azonban a zárat nem bírja felfeszíteni (nem tudja a titkos kódját), s így nem esik bántódásuk. Amikor a király észreveszi a kis házat, s benne a gyermekeket, kétszer is így szól: „Nem szólítom meg őket, nehogy megijedjenek, s elmenjenek.” Azaz újra csak a titok felé fordul, s nem a titok történetévé változtatása a célja.
6. A mesemenet következő lépéseiben a megállapodni, rögzülni látszó világot – ahol a királyi apa *titokban* gyönyörködik saját elveszett gyermekeiben, akikről nem tudja, hogy kik is valójában – folyton kibillentli a gonosz bába mesterkedése. Az ikrek tökéletesnek tűnő világát mindig tovább nyitja: újabb és újabb hiányzó, a gyermekek előtt korábban ismeretlen és megszerzendő „kincsré” hívja el figyelmüket.
- „– Jaj, be szép a felséges király úrfi! Jaj, be szép a felséges királykisasszony!
– Elég szépek vagyunk, öreganyám!
– Jaj, be szép a kastélyuk! De akkor lenne igazán szép, ha itt az ablak alatt nőne az aranypálmafa.
– Hát van ilyen, öreganyám?
– Van!”

Így indul útnak az aranyhajú ikrek közül a fiú, hogy megszerezze az aranypálmát, az aranypintyókéét, s végül az aranyhajú Tündér Ilonát. Mindkét esetben azzal a hittel indul útnak, hogy testvére titkos vágyát, s így világuk kiteljesedését az éppen megszerzendő kincs teszi majd lehetővé, s meglesz, ami még hiányzik boldogságukhoz. A dolgok mozgatója azonban a gonosz banya, aki csak azért eszelt ki mindent, hogy a királyfit elveszejtse, miközben visszaél a lány kíváncsiságával. A cselekedetek mögött meghúzódó titkos szándékot csak a fiú segítője, Világ Vámosa által nekik rendelt nevelőapa, Vasbug sejtí, mert minden kaland előtt figyelmezteti a fiút, hogy „rossz tanítótól” származik a veszélyes kül-

detésekre való buzdítás. De nem leplezi le a titkot, mindig rááll a próbákra, s segíti a kincsek megszerzését.

7. A próbák során az egyik kincs csak úgy lesz az ikerfiúé, ha a kincs őrzőjének az aranyhajú Tündér Ilonát magával viszi. Ez a próbatétel sem megy magától értetődően, itt ugyanis maga a királyfi titkolja valós szándékát (miszerint a lányt majd zálogul a sárkánynál hagyja), az igazi titkot mégis Tündér Ilona árulja majd el:

Nono, Te Lentelen királyfi! Mikor te születted, abba a percben születtem én is. Te születted a bűnös földön, én születtem a tündérek sorjába. De a te csillagod felment az égbe, az enyim melléje ment, mikor én születtem... az Isten [ezt az ifjút] nekem rendelte. Születésemtől tudtam, hogy a Lentelen király úrfinak leszek a felesége.

Tündér Ilona vallomása átalakítja a mesei világ képét, ugyanis a mesében tudható valóság, s a mögötte meghúzódó titok kettészakítja a világot, mintha létezne egy olyan nézőpont – épp Tündér Ilona nézőpontja –, ahonnan jobban, másként is látható minden esemény. Ebben a jelenetben ez a nézőpont a tündérekhez kapcsolható, ugyanakkor „a tündérek sora” nagyon is *tünékeny* állapotként jelenik meg, amikor Tündér Ilonának le kellett jönnie a „bűnös földre”. Ez a kettős világ tehát egy tiszta, büntelen, a titkokat is tudó fenti világra és egy bűnös, titkok nyomán szövőődő lenti, földi világra bomlik. A királyfi útjai pedig végül is e titok megértésének érdekében megtett utazásoknak tekinthetők, s ennek betetőzése Tündér Ilonával tartandó lakodalma.

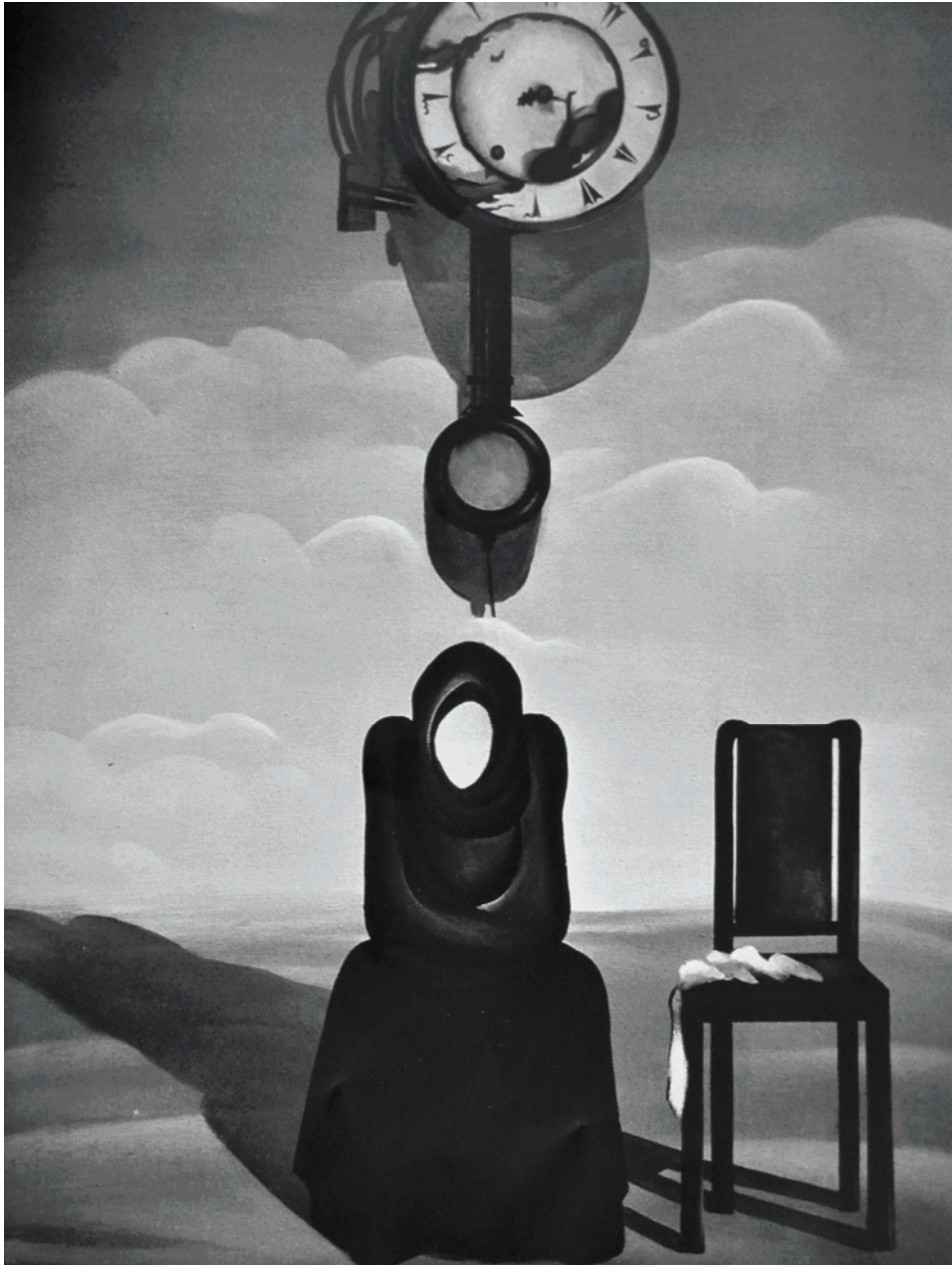
A titok borzalmassága

Az ikrek létükben tehát a titkot hordozták a mese elejétől fogva, s a mese zárlatában jutnak el addig, hogy saját identitásukat kimondják, ezzel a titok felszámolódnak, mintegy betöltve funkcióját: az önazonosság megteremtését. Két jelenetet kell e mesei zárlatból kiemelni. Az egyik az igazi anya megtalálása s kiszabadítása. Ezt a jelenetet Cifra aprólékos részletezettséggel meséli el, szinte percről-percre tudósít, hogyan is tárul fel a sír, amely így valójában nem a felejtés és a megsemmisülés helye, hanem épp, ha sanyarú körülmények között is, a banya miatti veszélyek előli menekülés és megőrződés helye. Ugyanakkor a titok lelepleződése, az, hogy a sírból élő bukkan fel, olyan chiasztikus alakzat, amely a titok lényegét látszik pontosan megragadni. A titok így a halál és az élet összekapcsolódásában olyan helyé válik, ahol az egymást keresztező ellentétes tendenciák egymásba fordítják mind a titok elrejtő, mind a leleplezés megsemmisítő vonásait. S ne feledjük, a titok mindig nyelvi jelenséggé, a nyelv önértelmező alakzataként is itt áll előttünk. Valami más rajzolódik ki a kettősségen túl: az öreg király, látva a sírből kikelő feleségét "nem jut szóhoz, csak hull a könnye..." Azaz kilép a titokhoz – a nyelvhez – kapcsolódó lineáris tendenciákból. Olyannyira, hogy megszűnik a korábbi zárt világ: a király elveszít mindent, amiben addig hitt („[...] elgondolja, hogy mi lett az ő családjával”), s ami valóságosnak tűnt, az hirtelen szétfoszlott. Ez a titok borzalmassága – az *unheimlich* a *Geheimnis*ben. Plessner épp a sírás kapcsán jegyzi meg, hogy „nem minden érzés váltja ki a sírást. Csak az, amelyben az embert olyan erő szállja meg, amellyel szemben tehetetlen [...] és különös fokát éri el az önuralom elvesztése”.¹⁰ Számára a sírás a közvetlenség, az eszköztelenség olyan helye, ahol minden közvetítő nélkül jelenik meg.

¹⁰ Helmuth Plessner: *Lachen und Weinen* in: *Ausdruck und menschliche Natur*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 2003. 352/359.

A király sírásának párhuzamos helye, amikor öröme leplezetlenné válik, s felszólítja a vendégsereget, hogy mindenki „mondana most egy verset”. Erre végül egyedül fia vállalkozik, aki – anélkül, hogy valójában a saját titkával a mese szövege szerint közvetlenül szembesült volna – mégis úgy meséli el a történetét, mint aki már maga is a titok tudója, s őrzője. Ez a fordulat, a titokba való belépés, a titokban való részesezés hozza el számára identitása megteremtésének lehetőségét. A versben való beszéd pedig felidézi azt, hogy a nyelv hétköznapi formáján túl, a közvetlen információátadás mellett a nyelv másképp vétele teremti meg annak a lehetőségét, hogy a nyelv közvetlenül az identitás hordozója legyen. A mese szövege ugyanis érdekes fordulattal zárul. Amikor az öreg király gyermekei megmentőjének, s a család titkát feltáró égi segítőnek, Vasbugnak fizetséget, „aranyat, ezüstöt” kínál, az visszautasítja azt. Mintha figyelmeztetni akarná a királyt, hogy ő nem azt a nyelvet beszéli, ahol mindig azonos értékű, jól beváltható érmékkel zajlik a csere, ahol a jelek sora csak az információátadás eszközeként szolgál. Vasbug – nevéhez méltóan, ugyanis a *vas* mint kevésbé értékes fém és a *bug* mint a *buta*, *együgyű* jelentésű szó¹¹ együtteseként egyfajta tréfacsinálóként, Világ Vámosának udvari bolondjaként jelenik meg – másként gondolkodik: a megszabadított ártatlan gyermekek helyett a bűnösöket akarja magával vinni: „Két ártatlant viszel, két bűnöst hozol!” Azaz számára nem a „csereérték” a fontos, hanem a világ rendjének helyreállítása, amelyben a titok csak azért válhatott főszereplővé, hogy az igazság teljes valójában megjelenjen, mindenki a saját értékének, saját léthelyzetének megfelelő helyre kerüljön. A titok valójában tehát olyan határhelyzetet teremt, amelyben a titok feltárulásakor az emberi természet valóságos megismerésének lehetősége válik elérhetővé. Vasbug „kecskebukat vét”, azaz átfordul, a feje tetejére áll és egyben át is változik, alakja pedig így épp e határterülethez kapcsolódó átmenetiséget, megragadhatatlanságot jelképezi. Ez a transzformációs képesség jellemzi a titok nyelvi megjelenését is: a titok irritáló tapasztalat, amely megingatja a megszokott világ rendjét, és borzalommal tölt el. Hol jelentés telinek tűnik, hol teljesen üresnek, hol igaznak, hol hazugnak, hol megfejthetetlennek, hol önként feltárulónak, s olyan feszültségek, egymásba fonódó ellentétes tendenciák hordozójának, amely egyszerre teszi vonzóvá és taszítóvá, vágyottá és elviselhetetlenné, a kíváncsiság és a felejtés tárgyává.

¹¹ A szó a *bu-/bo-* szógyök bokrába tartozik, amely a *buta*, *botor*, *bugyuta* szavaink magja; a *bug/buga* pedig „kicsit, hitványat, alávalót jelent ... buga ember a.m. pórias ember” ld. Czuczor Gergely–Fogarasi János: A magyar nyelv szótára (2. k.), Emich, Pest, 1862. 825–826. *buga* címszó.

EPILOGUE (1976)